Üretim İlişkilerinin Dönüşümü: Tarladan Çaya İzlence

Berna Güler

Toprağın bağrında yetişen çay bitkisi; içecek formuna gelip rengiyle gözlerimize, kokusuyla nefesimize, tadıyla damak zevkimize, sıcaklığıyla dokunma hissini harekete geçirip beş duyumuza birden hitap eder. Bir de karşılıklı yudumlandığında sohbeti pekiştirir ki sevinçte, mutlulukta, hüzünde, yasta tüm hislere ortak olan çaya, sevenler için bir bitkiden öte derin bir mana atfedilir. Marcell Mauss, "(*m)ana* düşüncesi, kurtulduğumuzu düşündüğümüz ama sonuç olarak anlamakta zorlandığımız karmaşık düşüncelerden biridir. Karanlık muğlak ve bununla birlikte son derece belirli bir kullanımı olan düşüncedir. Soyut ve nesnel olan ancak bununla birlikte somut noktalarla dolu olan düşüncedir" diye açıklar (Mauss 2011:174). Çay ile ilgili zihnimizin ürettiği düşünceler kendimizle kurduğumuz ilişkinin ve sosyal ilişkilerin de parçasını oluşturur.

Türkiye, kişi başına yıllık 3,16 kg ile çay tüketiminde dünyada birinci, çay üretiminde onuncu sırada yer almaktadır. Çayın farklı ürünlerin üretimine etki eden bir sosyal ilişki olduğu, çayla birlikte olmazsa olmazı çay bardağı,[1] kaşığı, altlığı ve şeker üretiminin eklenmesiyle görülmektedir[2]. Sosyal ilişkisel düzeneğinden habersiz olan çay; bir yanda kozmetik, ecza, ilaç sanayisinde girdi malzemesi, diğer yanda ÇAYKUR ile çay üreticisi ulus devlet, bir futbol takımı olan ÇAYKUR Rizespor'un ana sponsoru olarak devasa toplumsal ilişkilerin hem nesnesi hem de öznesi konumundadır. Öyle ise çaya dair bilinen yapı nasıl var olmuştur? Bu soruya cevap verebilmek için çayın ontik-epistemik bilgisine ihtiyacımız var.

Roy Bhaskar'ın (2017) vurgusuyla sosyal ontoloji "sosyal ilişkiler bütünü" içinde anlaşılabilirken, sosyal epistemoloji ise tarihsel ve mekânsal bağlamda sosyal varlığın bilgi setlerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte gözden kaçırıl-

1 Yıllık 450 milyon adet cam çay bardağı üretilmektedir.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.finansgundem.com/haber/bardak-yapamiyoruz-ama-hedef-2023/306533 ve https://www.haberler.com/dunyada-kisi-basi-gunluk-seker-ve-yag-tuketimi-6956469-haberi/

maması gereken sosyal varlığın salt bireysel ya da sosyal olarak gözlemlenir olana ve sosyal bilginin de salt sosyal alanda bilgisi elde edilebilir olana indirgenmemesidir. İlişkiler mutlak olmayıp; farklılaşan, çeşitlenen, akışkan ve değişebilen özelliklere sahip iken, içsel ve dışsal koşullar dinamik biçimde şeylere, olaylara, olgulara, eylemlere ve ilişkilere etki etmektedir. Dolayısıyla çayı hem nesne hem de özne olarak ilişkisel düzenekleri ile tarihsel ve mekansal bağlamda sosyal ilişkiler bütünü olarak anlayabilmemiz mümkündür.

Bir Sosyal İlişki: Üretim İlişkisi

İnsan-insan ve insan-doğa ilişkilerinin birlikte var ettiği üretim ilişkisini, tarihsel değişim sürecinin uğrağı olan kapitalist üretim ilişkileri içinde yaşamaktayız. Kapitalist üretim ilişkileri sadece tarla, fabrika, büro ve ev içinde hayat bulmuyor, aynı zamanda toplumsal belleği, aklı, hissi ve kendi bilgisini yeniden ve yeniden üreten bir mekanizmayla da var olmaktadır. Sermaye düzeninin süreksizliğe içkin olması, sürekliliğini gerçekleştirebilmesi için kendini yeniden var etmesinin yollarını keşfetme çabası, insanın ve doğanın sınırlarını aşmayı maharet saymıştır. Ne var ki Karl Marx'ın da ifade ettiği "(s)ermaye bir şey olmayıp, şeylerin aracılığıyla kişiler arasında kullanılan toplumsal ilişkidir" (Marx 2010: 730). Sermaye bir kişilik olmayıp emek, toprak, meta ve paranın ilişkiselliğinden doğan sosyal bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır (Lefebvre 2019: 74). Dolayısıyla sermaye; emek, toprak, meta ve paranın ilişkiselliğinin sürdürülebilmesi için sermayeler, emekçiler ve devlet ile ilişkisinde güç ilişkileri bağlamında ittifaklar, gerilimler, çekişmeler, çelişkiler dolayımında hep istikrar ve düzen arayışı olmuştur. Sermayenin istikrar ve düzen arayışı; hafıza, mekân, zaman, doğa, yaratım, üretim, çaba, duygu gibi olayları, olguları, durumları yeniden biçimlendirirken, üretilen mal ve hizmeti eskimeye maruz bırakır, yeni dediğini de kaçırılmayacak fırsat olarak sunar. Eski olanı günü geldiğinde parlatıp, yeni olarak sunma cesaretinden de eksik kalmaz.

Tarihsel süreçte ilk birikim mekanizması tarihin tozlu raflarında kalan bir uygulama olarak görünürken, Marx'ın da ifade ettiği gibi toplumsal yeniden üretim için her daim uygulamaya konulabilen gerekli bir durum olduğunun altı çizilmektedir (2010: 689). İlk birikim, üreticiyi üretim araçlarından ayıran; toplumsal geçim araçlarını sermayeye, doğrudan üreticileri de ücretli emekçilere dönüştüren tarihsel süreçtir. Halk yığınlarının topraktan mülksüzleştirilmeleri, kapitalist üretim tarzının temelidir ve bunu sağlayan birden çok araç (sömürgecilik, zor, devlet borçları sistemi, vergilendirme, himayecilik vb.) vardır. Kapitalist üretim, üreticileri üretim araçlarından ayıran süreci hem sürdürür

hem de artan boyutta yeniden üretir (Marx 2016: 686-740). W. Bonofeld ilk birikimi, askıda uygulama olarak adlandırır; ihtiyaç duyulduğunda dün olduğu gibi bugün ve yarın da yeniden gündeme dahil edilebilir olarak tanımlar (Bonofeld 2014: 68).

Sermaye bir şey değilse ve toprak, emek, meta ve para ile kurduğu sosyal ilişkiyle ortaya çıkıyorsa, sermaye birikimi; üretken formda sermaye (tarlada, fabrikada, atölyede, büroda), ticari formda sermaye (perakende, toptancılık) ve para formda sermaye (banka, sigorta, borsa, fon v.b.) olarak çoğalır. Bununla da kalmaz, yerelden ulusala, ulusaldan uluslararası düzeye erişir. Bu yayılma sermayenin genişlemesi olarak adlandırılırken, genişlemenin itici gücü çok farklı sektörlerin tek çatı altında toplandığı, holdingleşme olarak gerçekleşir. Diğer yandan yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde şirket birleşmeleri ve satın almalar gibi uygulamalar ile sermaye merkezileşmeye başlar. Sermayenin merkezileşmesi, oligopol eğilimi güçlendirirken, tekelleşme eğilimi de ardıl sonucu olur (Ercan 2001).

Kalkınma ve sanayileşmenin inşası ulus devlet eliyle sermaye birikiminin inşası için sağlanan düzeneklerin oluşturulmasıyla gerçekleşir. Ortak iyiye yapılan vurgu, eşitsiz güç ilişkilerini görünmezleştirirken muazzam mal ve hizmet üretimi, üretim araçlarının sahibi sermaye kesimi için muazzam metalar ve birikim anlamına gelmektedir. Üretim araçlarından yoksun kesimler için bu süreç yoksunluk, yoksulluk, mülksüzlük, güvencesizlik biçiminde, belirsizliğin yaşandığı ve yaşanıyor olduğuna dair tarihsel süreç olarak şekillenmektedir.

Çay üretimi de sanayileşmenin, kapitalistleşmenin ve kalkınmanın bir parçasıdır. Tarladan bardağa kadar insan emeğinin meşakkatli gücüyle açığa çıkarılan çayın değişim değeriyle birlikte meta olarak birikimin kaynağını oluşturan üretim ilişkileri sonucunda ortaya çıktığını izleyebiliyoruz (Genç 2009; Genç 2021).

Çay Bitkisinden Sanayi Ürününe

Sanayileşmenin temel unsuru, kapitalizmin evrimleşme sürecinin işleyiş dinamiği içinde ortaya çıkmaktadır. Sanayileşme süreci, kapitalistleşme süreci anlamına gelirken, sanayileşmenin inşası kapitalist toplum yapısının inşası demektir. Kalkınma fenomeni ise ortak iyiye işaret eden, sanayileşme ve kapitalistleşmenin yarattığı eşitsiz ilişkilerinin varlığını gölgeleyen alımlı tül perde olmayı her daim sürdüren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma çabası, sanayileşme ve kapitalistleşme aşaması geciken toplumlar için sanayileşmenin ve kapitalistleşmenin tamamlanma süreci olarak işaret edilmektedir. Günümüzde sanayileşme ve

kapitalistleşme sürecini geç tamamlayan toplumlar için halen kalkınma nosyonu özel önemini korumaktadır. Sanayileşememenin, kapitalistleşmemenin ve kalkınamamamın aksaklıkları ise sermaye birikiminin sorunsalının çözümsüzlüğünde gizlidir. Sermaye birikiminin çözümsüzlüğü ise süreksizliğine içkin olmasıdır. Hem geç kapitalistleşmiş hem de erken kapitalistleşmiş ve sanayileşmiş toplumlarda sermaye birikiminin süreksizliğine dair çözüm arayışları tarihsel süreç olarak önümüzde durmaktadır (Ercan 2004).

Kalkınma, sanayileşme ve kapitalistleşmenin gerekli koşulları, sermaye birikiminin zorunlu uğrakları ulus devletin izleyiciliği ve gerektiğinde müdahilliği ile gerçekleşmektedir. İkinci kısımda üretimin bir ilişki ve sermayenin de bir şey değil toprak, meta, para ve emek ile ortaya çıkan bir ilişki olduğunun vurgusu yapılmıştı. Böylece sermayenin zorunlu uğraklarından biri, nesnelerin kullanım değerinden çıkartılıp değişim değerinin yaratıldığı meta piyasasının, ulus devletin teşviki ile üretken (tarım ve sanayi) ve ticari kapitalistlerin oluşum sürecidir. Meta piyasasının işleyişi için yatırım mallarının ve tüketim mallarının üretimine ihtiyaç vardır. Bu üretimin açığa çıkarılmasının olmazsa olmazı emek piyasasının oluşumu yani üretim araçlarının mülkiyetinden koparılmış (tarlada, fabrikada, büroda, atölyede, hanede) emekçi yığınların yaratılmasıdır. Sermaye birikiminin bir diğer uğrağı ise (banka, borsa, fon, borç, krediler) para piyasasının ve para kapitalistlerinin oluşturulmasıdır. Ulus devlet, merkez bankası, rezervler, bütçe, vergiler, ithalat, ihracat olanakları, yabancı yatırımlar ile döviz biçiminde sermaye ihtiyacının yaratılması dolayımında kurulan ilişkiler, ekonomi programları ve planlamalar eliyle tekil kapitalistlerin ve kapitalist ilişkilerin oluşturulması gibi bir dizi durumla gündelik hayatımızda olan hemen hemen her şeyi sanayi ve hizmet ürünü olarak karşımıza çıkartmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda dünya kapitalist sistemine eşitsiz eklemlenen Osmanlı'da, kapitalistleşmenin sancılı işleyişini, sanayileşememenin sıkıntılarını[3] ve Osmanlı'dan kapitalistleşme sürecini devralan yeni ulus devlet Türkiye Cumhuriyeti'nin, azgelişmişlik kıskacında 1930'lu yıllarda çay bitkisinin Rize ve çevresinde çoğalmaya başlamasıyla birlikte ilk çay fabrikası kurulur (Genç 2021). Yine bu dönemde çayın tarımsal bir ürün olarak nasıl ve nerede ekileceğine, nasıl bir kurumsal düzenleme olacağına ilişkin yasal düzenlemeler de ulus devlet eliyle düzenlenir. 1973 yılına gelindiğinde ulus devlet tarafından Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR) adı altında "kârlılık ve verimlilik" anlayışı içerisinde ve "sermaye birikimine yardım etmek suretiyle daha fazla yatırım kaynağı yaratacak şekilde faaliyette bulunmalıdır" ifadesi çerçevesinde çay tarım ve sanayisi oluşturulur (Genç 2010: 99-100).

3 Osmanlı'nın dünya kapitalist sisteme eklemlenme sıkıntılı süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Keyder 1985)

Bir tarımsal ürün haline getirilen çay, 1980 öncesi tarımsal politikaların ana unsuru olan kalkınmanın temel faktörü olur. Böylece 1980 öncesi tarımsal politikalar kapsamında diğer tarımsal ürünler de olduğu gibi çaya da önem atfedilerek yaşamsal faaliyetlerin tedarikçisi olma özelliği pekiştirilir. Bu çerçevede ulusal pazarlar için üretim yaklaşımı, kendi kendine yeterli olma kaygısı ile bölgesel seviyede sadece üretim odaklı bir bakış benimsenir (Tarım Raporu, 2013). Hann ve Hann (2003) "İki Buçuk Yaprak" adlı çalışmalarında Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çayın toplum genelinde vazgeçilmez bir içecek olarak benimsetilmesinde, yerelde bürokrasi kadrolarının toplantılarında içecek olarak ikram edilmesinin, çay evlerinin açılmasının ve kıraathanelerin vazgeçilmezi kılınmasının rolü olduğuna dikkat çekerler. Böylece çay, tüketim alışkanlığı da pekiştirilerek geniş kesimleri kapsayan toplumsal yeniden üretimin vazgeçilmezi olur.

Diğer yandan Doğu Karadeniz'de doğanın koşulları, coğrafik konum geçimlik ekonomiyi yaygınlaştırmış ve çay ulus devlet eliyle temel politika kapsamında desteklenerek biricikleştirilmişti. Ancak bu biricikleştirme çay üreticiliği ve emek gücü açısından nüfusun hepsini kapsamak için yeterli olmamıştır. Bununla birlikte bölgede eğitim, sağlık, iş olanaklarının kısıtlılığının iç göçü artırmış olduğu hatırda tutulmalıdır. İç göç; kalkınma, sanayileşme, kapitalistleşme ile çelişmez, aksine kentlerde ucuz emek gücünü artırdığı için sermaye birikimi olanaklarının yaratılması için bulunmaz fırsat olarak kabul edilir (Ulukan 2021).

Öte yandan 1960-1980 döneminde sanayi üretimi yerli girdilere dayandığından tarımda yüksek fiyatlar ve gelirler, sanayinin çıkarlarıyla çelişkili bir konumda olmadığı için sanayi sermayesi ile tarım sermayesi arasında ittifak oluşturulur. Yine aynı dönemde küçük ölçekli sermayeler palazlanmaya başlar (Gülalp 1993: 35-38). Ortak iyiye vurgu yapan kalkınma, memleket meselesi olarak ifadelendirilirken, ulus devlet eliyle ulusal sınırlar içinde ithal ikameci büyüme modeli çerçevesinde, yani içe dönük sermaye birikim stratejisi odaklı politikalarla yerel ve ulusal sermaye birikim olanaklarının yaratılması teşvik edilir. Elbette ulusal sınırlar içinde birikim olanaklarının yaratılma çabası tek başına sermayenin sürekliliğini içermez. Bunun nedeni sermaye olanaklarının genişlemesine ve merkezileşmesine ihtiyaç duyulmasıdır. Sermayenin uluslararasılaşma eğilimini gerçekleştirebilmesi için ihracata dayalı büyüme modelinin, yani dışa dönük sermaye birikim rejiminin, uygulandığı politikalar hayata geçirilebilir olmalıdır. Nitekim 24 Ocak 1980'de ihracata dayalı büyüme modeline ilişkin hayata geçirilen ekonomik kararlar, 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında toplumsal muhalefetin etkin şekilde bastırılmasıyla üretim ilişkileri alanında yeni politikaların uygulanabilir olması için kolaylaştırılmış olur (Ercan 2004: 12).

1980 sonrasında tarımsal destekler en aza indirilir ve sadece kalkınmanın bir parçası olarak kabul görmeye başlar. Bununla birlikte tarımsal ürünler için politik ele alış da değişir. Böylece ticarete konu olan bir meta; küresel ölçekte izlenmesi ve yönetilmesi gerekli bir alan olarak belirlenirken; dünya için üretim ve pazarlama yaklaşımı, küresel ticarete konu olma amacını içeren markalaşma, üretim ve tüketimin bütüncül olarak değerlendirilmesinin beklenmesi olarak şekillendirilir (Tarım Raporu 2013).

Geçen dönem sermaye yaratabilme ihtiyaçlarını karşılamaya dönük ulus devletin elinde bulunan tarımsal alanlar, dünya ölçeğinde ulus devletin yapmış olduğu küresel anlaşmalar çerçevesinde küresel üretim ağlarına eklemlenmekte, yeni dönemin ihtiyacına uygun şekilde ticarileştirme ve özelleştirme uygulamalarıyla yerel, ulusal ve uluslararası sermayenin değerlendirme olanaklarına cevap üretecek şekilde yeniden yapılandırılmaktadır. Bu durum bir yandan yerel tarımsal sermayenin uluslararasılaşmasını sağlamakta, diğer yandan yapılan birçok çalışmada gözlemlendiği üzere bağımlılık ilişkilerini pekiştirip eşitsiz gelişimi hızlandırmaktadır (Güler-Müftüoğlu 2010; Ulukan 2010; Değirmenci 2021). Tüm bu gelişmelerle birlikte emek gücünün, 1950'lilerde ilk birikim sürecinde üretim alanlarından koparılan tarım emekçilerinin kentlere göçü gibi, 1980 sonrasından günümüze çok daha hızlı biçimde ucuz kent emekçilerinin, topraksız geçimlik köylülerin, kırsal işsizliğin artışı ile bir anlamda ilk birikim sürecinin uygulama alanı bulup topraklarından koparılarak işsiz, mülksüz emekçi yığınları olarak devamlılığını sağlamıştır (Haşim ve Karahanoğulları 2005). Özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi'nde iç göç ve dışardan göçmen hareketliliği ile çeşitlenen, farklılaşan ve genişleyen ucuz emek havuzunun artarak devam ettiği gözlemlenmektedir (Çiğerci-Ulukan ve Ulukan 2018).

1980 sonrası değişen tarım politikaları çay üretimine de hızla yansımaya başlar. Ulus devlet, 1984 tarihli yasa ile birlikte çayda kontenjan ve kota uygulamasını hayata geçirerek üzerindeki tekel olma halini kaldırır ve özel sektörün önünü açar. Böylece ilk kez 1952 yılında nebati yağ üretimi için Türkiye'ye sermayesini değerlendirmeye gelen İngiliz-Hollanda menşeli Unilever firması, dünyaca ünlü Lipton markasıyla çay piyasasına girer ve çay piyasasında ÇAYKUR'dan sonra ikinci sıraya yerleşir. 2009 yılında ÇAYKUR çay pazarının yüzde elli ikisine sahipken Lipton yüzde on üç, yerli üretici ve marka olan Doğuş yüzde on iki ile üçüncü sırada yer alır. Coca-Cola 2007 yılında Doğadan markalı yerli çay firmasını satın alırken, 2009 yılında Yıldız Holding Ülker grubu Oba ve Doğa çayı satın alır. 2012 yılında yerli çay üreticisi ve markası olan Doğuş, ABD'li Kraft gıdayı satın alır ve ayrıca rafine şeker ve salça üretimi yapan ve giderek büyüyen bir sermaye grubu olma yoluna girer. 2018 yılında ise Jacobs

şirketi yerli firma olan Ofçay'ı satın alır. ÇAYKUR'un pazar payı yüzde kırk ikiye gerilerken yüzde elli sekiz ile özel şirketler çay pazarına hâkim olmaya başlar (Güler 2021).

Bugün dünya küresel çay pazarının yüzde seksen beşine hakim olan dört şirket öne çıkmaktadır. Bunlar; Hollanda-İngiltere menşeli Unilever grubundan Lipton, Hollanda menşeli Van Rees, İngiltere menşeli Finlays grubundan Brooke Band ve Tedley ve son olarak Hindistan menşeli Tata'dır. Hindistan'daki Tata marka çay, 1964 yılında Finlays grubunun sahibi James Finlay'in teşviki ile kurulur; ulus devletin teşvikinden faydalanır ve Hindistan'ın bütününde çay üreticiliğini denetim ve kontrol altına alır. Tata marka çay Doğu Afrika ve Rusya'ya ulaşırken, Tedley markasını da bünyesine dahil ederek daha fazla yere ulaşma imkânı elde eder. Çayın ekimi-dikimi, toplanması, işlenmesi, paketlenmesi, dolaşıma sokulması ve dağıtılmasında dünya piyasasına hâkim olmak demek oligopolistik piyasa içinde olmak demektir, ki bu da çay piyasasına girişin hiç de kolay olmadığı anlamına gelmektedir (Talbot 2002: 724).

Çayın ekimi-dikimi, toplanması, işlenmesi, paketlenmesi, dolaşıma dahil edilmesi ve dağıtılması gibi bir dizi parçalı süreçten oluşması, üretim zincirinin nasıl ve ne şekilde kontrol edileceği, üreticilerin sermaye birikimi donanımı ile ilgili olmaktadır. Uluslararası standartta üretim yapılması için üreticilerin dövize endeksli gübre ve kimyasal ilaçların standart kuralları olan ürünleri temin etmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Bu durum zincirin koordinasyonunu sağlayan firmalar için riski azaltırken, üreticiler için zincirden kopmamak adına kurallara koşulsuz sadık kalmak zorunda olmaları, artan girdileri karşılayabilmek adına sürekli olarak borçlanma ile karşı karşıya kalmaları sonucunu doğurmaktadır. Yerel üreticiler için sadece kurallara sadık kalmaları yeterli değildir, aynı zamanda düşük maliyetli üretim yapmak da zorunludur. Çünkü çok sayıda geç kapitalistleşen ülkede (özellikle Çin ve Hindistan) çok daha düşük maliyetli üretim yapılan alanlar üretim zinciri içine dahil olabilmektedir (Kamplisky 2000:15). Özellikle iyi tarım, organik tarım ve sözleşmeli çiftçilik uygulamaları ile tarım üretim zincirlerine eklemlenmelerini kolaylaştırmayı sağlayarak küçük meta üreticilerinin bağımlılığını arttırırken, güçlü ve güçlenmeye aday tarım sermayesine sahip olanlar için kaçırılmaması gereken fırsatlar sunar (Ulukan 2009; Güler-Müftüoğlu ve Ulukan 2010).

2000'li yıllarda tarımsal alanın metalaşma, sektörleşme ve uluslararasılaşma evreleri içinde yasalar ve sermayenin aktörlerini (Değirmenci 2021) çay üretimi için de izlemekteyiz. Devlet toplum ilişkilerinde yönetim mekanizması içinde toplumsal muhalefet bir aktör olarak yer alabilirken, 1980 sonrasında toplumsal muhalefetin devre dışı bırakılmasına olanak sağlanan "yönetişim"

kavramı kullanılarak; yerel, ulusal, uluslararası firmalar, sermaye gruplarının en temel aktörü olurlar. Özel sektör yönetişimi ile yerel düzeyde yerel işletme birlikleri kastedilmektedir. Bu birlikler; Çay Sanayicileri İşadamları Derneği (ÇAYSİAD), Çay Üreticileri Dayanışma Derneği, Tarım Kooperatifleri Merkez Birliği, Rize Çay Sanayicileri Derneği'dir. Bu birlikler eliyle küresel düzeyde küresel üretim zincirine eklemlenme ve uluslararasılaşma eğiliminin güçlendirilme çabasını görmekteyiz.

Diğer yandan kamu sektörü yönetişimi ile küresel düzeyde ulusal ve uluslarüstü kurallara ulus devletin tabi olmasıyla, kamusal olarak eşgüdüm halinde çalışması beklenilen kurumlar; yerel sanayi ve ticaret odaları, Rize Çay Araştırma ve Uygulama Merkezi Projesi (ÇAYMER), Çay Tarımı ve İşletme Teknolojisi Programı, Mesleki Eğitim Liseleri ve Halk Eğitim Merkezleri, Doğu Karadeniz Kalkınma Projesi (DOKAP), Küçük ve Orta Ölçekli Sanayileri Geliştirme Başkanlığı (KOSGEB) ve Kalkınma Ajansları'dır.

Kamu ve özel sektör yönetişimi ile yerel ve bölgesel politika ağlarının oluşturulması amaçlanmaktadır. Böylece yerel, ulusal ve küresel üretim zincirlerine eklemlenme, yönetme becerisinin güçlendirilmesi ve sermayenin ihtiyaçlarına cevap olma niteliği, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi himayesinde Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğünün kurulması, Ulusal Çay Konseyi ve Rize Ticaret Borsası ile çayın etkinlik, verimlilik ve hesap edebilirliğinde kolaylık sağlanması yoluyla pekiştirilmektedir.[4]

Bununla birlikte 2008 yılında ÇAYKUR; 2009 yılında da Ulusal Çay Konseyi ve Rize Ticaret Borsası tarafından hazırlanan "Çay Kanun Taslağı", yeni dönemin yeni aktörlerine uygun olarak sermayenin ihtiyaçlarının karşılanmasına olanak sağlayacak şekilde hazırlanmış ancak yasa süreci halen tamamlanmamıştır. Diğer yandan ÇAYKUR'un özelleştirme kapsamına alınmasının yerel ve uluslararası sermayeler için değerlendirme imkânı sunacağını söylemek mümkündür. Ayrıca ÇAYKUR 2017 yılında ulus devletin beka stratejisinin bir sonucu olarak kurulan Varlık Fonu'na devredilmiştir. Devredilene kadar kâr eden ÇAYKUR'un her yıl zarara uğratıldığı 2021 tarihli Kamu İktisadi Teşekkül-

4 Bölgeler arası rekabetin ön plana çıkarıldığı bu dönemde bölgesel kalkınma için kamu özel sektör birlikteliğini içeren kalkınma stratejileri (küresel üretim zincirinin olmazsa olmazı) Türkiye'deki bölgesel gelişmişlik sıralamasında en sonlarda Karadeniz Bölgesi'nin yer alması bölge içi rekabeti de artırmaktadır. Bununla birlikte yerel ve uluslararası ticareti kolaylaştıracağı düşünülen 550 km sahilde yapılan otobanın, bölgenin enerji koridoru olması ve de enerji üretiminde hidroelektrik santrallerin yapılmasıyla beraber Karadeniz Bölgesi'nin azgelişmişliğine yol açan etkenlerden tarihi doku, çevre ve emek gücü tahribatını yaratmasıdır (Güler-Müftüoğlu ve Ercan, 2007).

leri Sayıştay Raporu'nda da ortaya konulmaktadır[5]. Üretim ilişkilerinin bir parçası olan çay üretimi, hem popülist politikalar ile iktidarın beka stratejisini ve manevra alanını kolaylaştırmakta hem de palazlanan ve palazlanmaya aday yerel ve uluslararası sermayenin kazanç alanı olmaktadır[6]. Ne var ki kendi çaylık alanını işleyen küçük üreticiler, çay toplayan yerli ve göçmen emekçiler, dünyada olduğu gibi Karadeniz Bölgesi'nde de toplumsal cinsiyete dayalı ilişkilerden etkilenmektedir. Kadınların hem hanenin yeniden üretiminde hem de çay toplama işinde ücretsiz çalışmasının sonucu olarak, kadınların yoksullaşmakta, yoksunlaşmakta, işsizleşmekte ve mülksüzleşmekte olduğuna dair gerçeklik her geçen gün varlığını kuvvetlendirmektedir[7].

Çay, Nereden Nereye? Bir Yudum Çaydan Eşitsiz Üretim İlişkilerine

2009 yılında Doğu Karadeniz'de Rize iline bağlı Pazar ilçesinin 25 hanelik Yücehisar köyünde çay üreticiliği üzerine birebir yüz yüze yapmış olduğumuz alan araştırmasının sonuçları[8] paylaşılacaktır[9]. Yücehisar köyünde çaylık arazinin çoğu 5-10 dönüm arasındadır. Miras sistemi ve coğrafi alanın niteliğine

5 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.tutanaklar?pKomKod=15&pDonem=27&pYasamaYili=4

6 Rize'de Temmuz 2021'de yaşanan sel felaketi sonrası Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Rize'nin Güneysu ilçesini ziyaret ettiğinde çay dağıtır. İlçede 17 tane ÇAYKUR'a ait 17 yaş çay fabrikası var. Çayın başkentinde bedava çay dağıtımı yapılır. Gazeteci İsmail Saymaz'ın haberine göre, Or-Çay'dan alınan çayın sahibi Mehmet Erdoğan bir süre önce MÜSİAD şube başkanı olup, şimdilerde özel sektörde çay alım fiyatını belirleyen Rize Çay Borsası'nı yönetiyor. 200 gramlık paketlerde dağıtılan çay, özel olarak AKP için üretilmiştir. ve fiyatı 4,20 TL'dir. Diğer yandan özel sektör, bakanlık üzerinden ÇAYKUR'a baskı yaparak, kotanın aşağıya çekilmesine yol açar. Mehmet Erdoğan vermiş olduğu röportajda "özel sektör şöyle düşünür: Zarar edersem iflas ederim. Çay-Kur zarar ederse devlet karşılar." https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/ismail-saymaz/rizeliyi-bir-paket-caya-muhtac-etmek-6558252/ (Erişim Tarihi 27.07.2021)

7 Dünya genelinde de çay üretiminde yer alanların emekçilerin eşitsiz konumlarının derinleştiği izlenmektedir. http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/Tea-growers-protest-at-layoffs-and-low-wages (Erişim Tarihi 06.06.2009)

8 Benzer sonuçların Karaçimen ve E. Değirmenci'nin 2018 yılında Rize genelinde "çay tarımı" üzerine yapmış oldukları geniş kapsamlı alan araştırmasında da ortaya konulmuştur (Karaçimen ve Değirmenci 2019). Öte yandan Ciğerci-Ulukan ve Ulukan'ın 2016'da "çay tarımı ve göçmen emeği" üzerine yapmış oldukları inceleme sonuçlarıyla da uyumludur (Ciğerci-Ulukan ve Ulukan 2018).

9 Bölgede çay üreticiliğinde yaygın olarak kadınların çalışması nedeniyle hane içinde kadın eşler dâhil edilmiş olup görüşme sayısı 35'e çıkmıştır. Saha araştırmasındaki yöntemimizde nicel ve nitel teknikler birlikte kullanılmıştır. Pazar ilçesinde İlçe Tarım Müdürlüğü'nde, Ziraat Odası ile Çaysen ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Ayrıca ilçenin ortak mekânları olan kahvehanelerinde sohbetler gerçekleştirilmiştir (Güler-Müftüoğlu 2010).

bağlı olarak topraklar küçük parçalı bir yapıya sahiptir. Toprağın bölünmesi üretilen çay miktarını etkilemekte ve üretilen çay miktarı ile elde edilen gelir aile başına giderek düşmektedir. ÇAYKUR'un yaş çay alımına kota uygulamasıyla birlikte üretilen yaş çayın sadece yüzde 55'i ÇAYKUR tarafından alınırken, diğer kısmı da köyün yanı başına yerleşen Doğuş Çay'a ve diğer küçük özel fabrikalara verilmektedir. Hasat dönemi çayın toplanması ve işlenmesi 6 aylık bir süreyi kapsadığı için geçici işçi çalıştırılması firmalar için daha kârlı olmaktadır. ÇAYKUR fabrikalarında (2009 yılında) ücretlerin özel sektöre göre daha yüksek olması, daha fazka gelir kazandırması nedneiyle yöre halkı için oldukça önemlidir. Ancak ÇAYKUR'un özelleştirilecek olması yöre halkını endişelendirmektedir. Bunun nedeni özelleştirmenin işsizlik olarak algılanması ve özel sektörün düşük ücretlerine mahkûm kalınacağından endişe edilmesidir. Ulus devletin dönemin politikasına uygun şekilde, ÇAYKUR'un masraftan kaçınarak fabrika sayısını azaltması, kontenjan ve kota uygulamaları, yaş çay alım fiyatını taban fiyat seviyesinde belirlemesi yönündeki politikaları, özel sektörün bu süreçten fiyat düşürme gibi yollarla faydalanmasına olanak sağlamaktadır. Kapitalist toplumsal gelişmeye bağlı olarak sermaye birikim olanaklarının artmasına öncülük eden ulus devlet, kârları bireyselleştirirken, riskleri de toplumsallaştırmaktadır.

2000'li yıllarda yarıcılık bölge genelinde değişime uğramıştır. Eskiden yarıcılar yaş çaydan elde edilen gelirin 1/3'ini alırken şu anda yarı yarıya gelir almaya başlamışlardır. Kadınlar genelde 8-9 saat tarlada kaldıktan sonra, eve gelip ev ve çocuk bakım işlerini ayrıca varsa, hayvanların bakımını yapmaktadırlar. Yani tarımdaki çalışma süreleri dâhil olmak üzere çalışma saatleri 15 saatin üzerindedir. Hane içi eşitsiz iş bölümü ve ataerkil aile yapısı bozulmadan kadınlar aleyhine gelir eşitsizliğindeki-derinleşmeyle devam etmektedir (Yaman 2021).

Bölge deyimiyle sürekli mevsimlik işçi kullananlara "toprağı yarıya verilmiş" denilmektedir. Bölgede mevsimlik işçilerin tamamı Gürcistan'dan gelen işçilerdir. Çay hasadı döneminde yerli işçi yerine Gürcü işçiler tercih edilmektedir (Ciğerci-Ulukan 2021). Diğer taraftan Covid-19 pandemisinin ortaya çıktığı 2020 yılında Çay Sanayicisi ve İş Adamları Derneği (ÇAYSİAD) Genel Sekreteri Mustafa Yılmaz Kar, "Gübre, zirai ilaç, yem gibi tarımsal girdilerde ithalatın olumsuz etkilerini yaşıyoruz ama bu iş öyle bir noktaya geldi ki artık işçilik tarafında bile ithalata bağımlı durumdayız. Yevmiyenin 150 TL olduğu çay sektöründe her yıl Gürcü işçilere tüm giderleriyle birlikte sezonsal olarak yaklaşık

70 milyon dolar ödedik. Yerli işçi için proje başlattık"[10] ifadesi ile yerli emekçi yaratılmasını gündeme getirmektedir. Öte yandan son dönemde Gürcü emekçilerin yanı sıra farklı yerlerden göçen emekçilerin varlığı da yedek emekçi havuzunu genişletmektedir (Ciğerci-Ulukan 2021). Bu durum yerli-göçmen emeğinin birbiriyle rekabetini güçlendirip fakirleştirirken, firmalar için kazanç yollarının artırılması anlamını taşımaktadır.

Mart 2021'de ÇAYKUR, "Rize'de 210, Trabzon'da 60, Artvin'de 25 ve Giresun'da ise 5 olmak üzere toplamda 300 beden işçisi alımı" için ilan verir. Sadece 210 kişinin alınacağı Rize'deki 34 ayrı fabrikaya 22 bin 956 kişi başvurur. Başvuru sayısının Rize'nin toplam nüfusunun yüzde 8'ine denk geldiği belirtilir[11]. Bölgede işsizliğinin yapısal sonuçları ve pandeminin etkisiyle koşulların daha da fazla zorlaşmasıyla birlikte düzenli işe sahip olmak için ÇAYKUR bölge halkı tarafından hala bir fırsat olarak görülmektedir.

2000'li yıllardan günümüze çay üreticileri, hasattan beklenen gelir ile yarınlarını garanti altına alacak gelirden her geçen gün daha da yoksunlaşması ve yoksullaşmasıyla birlikte sadece bir ev sahibi olabilmeyi, çocuklarını okutabilmeyi ve eğer mümkün olursa ata yadigârı topraklarının kendilerinden sonra gelenlerin işleyebilmesini sadece ve sadece umut etmektedirler.[12]

Sonuç Yerine

Toprağın bağrında yetişen çay bitkisi, biyolojik olarak karnımızı doyurmasa da içimi ile gönlümüzü doyurmaktadır. Çay hasadı çiftçinin, işçinin ekmeği ve geleceği iken; yerel, ulusal ve uluslararası firmalar için rekabetin, kazancın ve kârın konusu olmaya devam ediyor. Bir sosyal ilişki olan çay, kapitalist üretim ilişkilerinin işleyişinin önemli konusu olmayı da sürdürüyor.

Kapitalist üretim ilişkilerinin bugün geldiği uğrakta, yaşadığımız gezegenimizden birkaç tane varmışçasına tüketmekteyiz. Biz tükettikçe iklim krizi tetikleniyor, kuraklık, seller, gıda kıtlığı, salgın hastalıklar yaşamı tehdit etmeye devam ediyor. İnsanı, doğayı ve toplumu merkezine almayan politikalar ile kontrolsüz yayılan ekim-dikim alanları, düzensiz ve denetimsiz yapılan inşaatlar, tarım

10 https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2247149-turkiyenin-cay-ekonomisi (Erişim Tarihi 20.02.2021).

11 https://www.gazeterize.com/ekonomi/caykur-300-isci-alimi-icin-rekor-basvuru-h14348034.html Gazete Rize 31 Mart 2021 (Erişim Tarihi 10.04.2021).

12 2006 yapımı İlkay Nişancı'ın "Bir Yudum Bekleyiş" belgeseli ile Doğu Karadeniz'de doğa, toprak, mekân, çay, emek, emekçi, yöre halkına ait tüm unsurlar görsel ve sanatsal olarak ortaya konulmaktadır.

alanlarında maden çıkarımı, derelere nehirlere hidroelektrik santrallerin kurulması, süreksizliğiyle her daim boğuşan sermayenin çıkarlarının hizmetine sunuluyor. Sermayenin ihtiyaçlarına cevap arama hali felaketler zincirine zincir katmaya devam ediyor. Kendi toprağında işçileşme, üretim araçlarından koparılan mülksüz yığınlar, işsizleşme, güvencesizleşme, emniyetsizlik, belirsizlikle birlikte yığınların yaşamı ve gelecekleri ipotek altına alınıp güçsüzleştiriliyor.

Oysa, toprağın bilgisine sahip olmanın en büyük güç ve hazine olduğu bilinen bir gerçektir. Paylaşımcı, dayanışmacı, kolektif örgütlü yapıların[13] mücadelesi örülüp, çoğaltılabildiği ölçüde toplumsal güç, direnç ve kuvvet kazanıldıkça insana, doğaya ve topluma uyan üretim ilişkilerinin kurulmasının zorunluluğu ve ihtiyacı; her geçen gün tüm gerçekliği ile önümüze serilmektedir.

13 Sendikal yapılara örnek ise Çiftçiler Sendikası'na bağlı ÇAY-SEN «Şirketlerin gıda sistemine karşı, halkın gıda sistemini kuracağız» diyorlar (25.02..2020 Birgün Gazetesi) Hopa Çay Kooperatifi gibi üyelerinin maddi çıkarlarının yanı sıra toplumsal çıkarlarının da gözetilmesine olanak verilen kooperatiflerin varlığına dikkat çekilen çalışmalar örnektir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Çağatay Edgücan Şahin (2019).

The Transformation of Production Relations: An Overlook from Field to Tea

Berna Güler

The tea plant, which grows in the heart of the soil, comes in the form of a beverage and appeals to five senses by stimulating our eyes with its color, our breath with its smell, our palate with its flavor, and our sense of touch with its warmness. Also, when sipped together, it reinforces the conversation and as it shares all feelings in joy, happiness, sadness and grief for its lovers, it is attributed to a lot deeper meaning than just a plant. Marcel Mauss explains it as: "his main idea is one of the complex ideas that we thought we had gotten rid of, but have a difficulty in understanding as a result. Besides being dark and ambiguous, it is an idea that has a very specific use. It is an abstract and objective idea but nevertheless it has so much concrete points." (Mauss 2011:174). The thoughts created by our minds about tea form a part of the relationship we establish with ourselves and of our social relations.

While tea in Turkey ranks first in the world with a per capita consumption of 3.16 kg per year, it ranks tenth in production. The fact that tea is a social relationship that affects the production of different products can be clearly seen in the production of tea cups[1], teaspoons, coasters and sugar, which are indispensable for tea[2]. Tea, which is unaware of its social relational mechanism, is both the object and the subject of social relations. On the one hand, it is an input material for cosmetic, pharmaceutical and drug industries, and on the other hand, the nation state, which is a tea producer with ÇAYKUR, is the main sponsor of ÇAYKUR Rizespor, a football team. Then, we need epistemic knowledge of tea in order to answer the questions of how what is known about tea exist and how can we know what we know, and to access the ontic knowledge of tea.

1 450 million glass tea cups are produced per year.

2 For detailed information see: https://www.finansgundem.com/haber/bardak-yapamiyoruz-ama-hedef-2023/306533 and https://www.haberler.com/dunyada-kisi-basi-gunluk-seker-ve-yag-tuketimi-6956469-haberi/

With the emphasis of Roy Bhaskar (2017), while social ontology can be understood within the "set of social relations", social epistemology is the knowledge sets of social existence in a historical and spatial context. However, it should be taken into account that, it can be a mistake to reduce the social existence to what can be observed only individually or socially, and social knowledge to what can only be obtained in the social field. On the one hand, relations are not absolute; they differ and diversify, they have a fluid and changeable feature, on the other hand, internal and external conditions affect things, events, facts, actions and relations dynamically. Therefore, we can understand tea both as an object and as a subject in its historical and spatial context, together with its relational mechanisms within the set of social relations.

A Social Relation: Production Relation

We live in capitalist relations of production, which is the moment of the historical change process of the production relation that created by human and human relations started with its relationship between man and nature. Capitalist relations of production continue to come to life not only in the field, factory, office, home, but also with a mechanism that produces social memory, reason, feeling and its own knowledge again and again. The capital order, which is inherent to discontinuity, continues its efforts to discover ways of re-creating itself in order to ensure its continuity, and considers it a skill to exceed the limits of man and nature. However, as Karl Marx stated, "(c)apital is not a thing, it is a social relationship between people by means of things." (Marx 2010: 730). Capital is not a personality but appears as a social relationship born out of the relationality of labor, land, commodity and money (Lefebvre 2019: 74). Therefore, capital has always been in search of stability and order in order to maintain the relationality of labor, land, commodities and money in the context of power relations in relation to capitals, laborers and the state through alliances, tensions, conflicts, contradictions. While capital's search for stability and order reshapes phenomenon, facts and situations such as memory, space, time, nature, creation, production, effort, and emotion, it exposes the produced goods and services to obsolescence and presents what is new as an unmissable opportunity. On the other hand, it does not lack the courage to polish the old one and present it as new.

While the initial mechanism of accumulation seems to be a practice that remains on the dusty shelves of history in the historical process, it is underlined that it is a necessary condition for social reproduction to always be able to

put into practice, as Marx stated (2010: 689). Initial accumulation is the historical process that separates the producer from the means of production, transforms the means of social subsistence into capital, and the direct producers into wage laborers. The dispossession of the masses of people from the land is the basis of the capitalist mode of production and there are many means (colonialism, force, state debt system, taxation, clientelism, etc.) that provide it. Capitalist production both perpetuates and increasingly reproduces the process that separates the producers from the means of production (Marx 2016: 686-740). Bonefeld refers to the first accumulation as suspended practice, and defines it subsumable in the agenda again when needed today and tomorrow, as it was yesterday (Bonofeld 2014: 68).

If capital is not a thing, if this thing emerges through its social relationship with land, labor, commodities and money, capital accumulation multiplies with capital in productive form (in the field, factory, workshop, office), capital in commercial form (retail, wholesale), and capital in money form (bank, insurance, stock market, fund, etc.). Not only that, it reaches from local to national, from national to international level. While this expansion is called the expansion of capital, the driving force of the expansion occurs with conglomeration, where very different sectors are gathered under a single roof. On the other hand, capital begins to centralize with practices such as business mergers and acquisitions at local, national and international levels. While the centralization of capital reinforces the tendency to oligopoly, the tendency to monopolization is its consecutive consequence (Ercan 2001).

Construction of development and industrialization happens through the creation of mechanisms that enable capital accumulation by favor of the nation state. While emphasizing the common good provides invisibility of the unequal power relations, vast production of goods and services means tremendous commodities and enormous accumulation for the capital segment that owns the means of production. On the other hand, for those who lack the means of production, the historical process of having experienced deprivation, poverty, propertylessness, precarity, and uncertainty stands in front of us.

Tea production is also a part of industrialization, capitalistization and development. We can observe that tea emerges as a result of production relations, which constitute the source of accumulation as a commodity, by adding exchange value to the product, which is created by the power of human labor, in a long and grueling process from field to glass (Genç 2009; Genç 2021).

From Tea Plant to Manufactured Product

The key element of industrialization exists within the mechanism dynamics of evolutionary process of capitalism. As the industrialization process is the process of capitalistization, the construction of industrialization means the construction of the structure of capitalist society. The phenomenon of development emerges as a concept that always continues to be an attractive tulle curtain that overshadows the existence of the unequal relations of industrialization and capitalistization, which points to the common good. Especially for the societies whose industrialization and capitalist phases are delayed, development efforts after the Second World War is pointed out as the completion process of industrialization and capitalistization. Today, the notion of development still retains its particular importance for the societies that completed the industrialization and capitalistization processes late. Disruptions of not being able to industrialize, capitalize, and develop are hidden in the deadlock of the capital accumulation problematic. The deadlock of capital accumulation is that it is inherent in its discontinuity. The historical process of seeking solutions to the discontinuity of capital accumulation in both late capitalize and early capitalize and industrialized societies lies in front of us (Ercan 2004).

Development is providing the necessary conditions for industrialization and capitalistization, and the necessary moments of capital accumulation with the nation state's surveillance, and when it is necessary, with its involvement. In the second part, it was emphasized that production is a relation, and capital is not a thing, but a relation that emerges with land, commodity, money and labor. Therefore, one of the compulsory moments of the capital is the process in which formation of productive (agricultural and industrial) and commercial capitalists with the promotion of the nation-state that realizes the formation of the commodity market where use value of objects is removed and exchange value is created. For the functioning of the commodity market, production of investment and consumer goods is necessary. The sine qua non to obtain this production is formation of the labor market, that is, creating masses of laborers who are deprived from the ownership of the means of production (in the field, factory, office, workshop, household). Another moment of capital accumulation (bank, stock market, fund, debt, and loans) is the creation of money market and money capitalists. The nation state presents almost everything in our daily life as a product of industry and service with a series of situations such as the central bank, reserves, budget, taxes, import and export opportunities, foreign investments, relations established in the creation of capital need in the form of foreign exchange, and with economic programs and plannings for the creation of capitalist relations and monic capitalists.

The first factory of the tea plant grown in the heart of the soil was established in the 1930s, with the increasing number of tea fields in Rize and its surroundings, in the grip of the painful process of capitalistization and the troubled functioning of industrialization in the Ottoman Empire[3] which was unequally integrated into the world capitalist system in the nineteenth century, and the underdevelopment of Turkish Republic, the new nation state, that took over the capitalistization process from the Ottoman Empire (Genç 2021). It's again during this period, legal arrangements on how and where tea will be cultivated as an agricultural product and what kind of institutional arrangement it will be subject to were also made by the nation state, too. Ultimately in 1973, under the name of the General Directorate of Tea Enterprises (ÇAYKUR), with the understanding of "profitability and efficiency" and the statement "must operate in a way that will create more investment resources by helping capital accumulation", agriculture and industry of tea was established by the nation state (Genç 2010: 99-100).

Tea, which was turned into an agricultural product, becomes the main factor of development, which was the key element of the agricultural policies of pre-1980. Thus, as a part of the agricultural policies before 1980, an approach of regarding tea as much as other agricultural products, reinforcing its feature of being a supplier of vital activities, opening an area that can be managed by processes and tools in land and markets -the existence of a state enterprise that buys all the tea produced- , production for national markets, concern for self-sufficiency, regional level production, and only a production-oriented view is adopted (Agriculture Report, 2013). Hann and Hann (2003), in their study titled "Two and a Half Leaves", draw attention to the role of the local bureaucracy of the nation-state in imposition of tea as an indispensable beverage to the society of the Easterns Blacksea Region by offering tea as a beverage at the meetings, opening tea houses and making tea essential in coffee shops. Thus, also with the reinforcement of consumption habit of it, tea becomes indispensable of social reproduction that covers large segments of population.

On the other hand, natural conditions and geographical location made the subsistence economy widespread in the Eastern Black Sea region, and tea was promoted and singularization by the nation state as a part of basic policy. However, this singularization was not enough to cover the entire population in terms of tea production and labor force. However, it should be kept in

3 For detailed information on the troubling process of Ottoman integration into the world capitalist system, see: (Keyder 1985)

mind that the limited opportunities of education, health and job in the region increases internal migration. Internal migration does not contradict development, industrialization and capitalistization, on the contrary, it is considered as a golden opportunity for the creation of capital accumulation possibilities as it increases cheap labor force in cities (Ulukan 2021).

On the other hand, in the period between 1960-1980, as industrial production was based on domestic materials, high prices and incomes in agriculture were not in a contradicting position to the interests of the industry. Thus an alliance was made between industrial capital and agricultural capital. In the same period, small-scale capitals began to thrive (Gülalp 1993: 35-38). While development emphasizing the common good was considered as a national issue, creation of local and national capital accumulation opportunities was encouraged in the framework of the import substitution growth model within national borders by the nation state, that is, with inward capital accumulation strategy oriented policies. Surely, the effort to create opportunities for accumulation within national borders alone does not include the continuity of capital. It's because of the need for expansion and centralization of capital possibilities. In order for the capital to realize its tendency to internationalize, the policies in which the export-oriented growth model, that is, the outward capital accumulation regime, is applied should be feasible. As a matter of fact, the implementation of the economic decisions on the export-oriented growth model dated 24 January 1980 was facilitated by the effective suppression of social opposition after the military coup of 12 September 1980 so that new policies in the field of production relations could be implemented (Ercan 2004: 12).

After 1980, agricultural supports were minimized and accepted only as a part of development. Moreover, the political approach to agricultural products also changed. Thus, while a tradable commodity determined as a field that needs to be followed and managed on a global scale; the approach of production and marketing for the world was shaped with the branding including the aim of being the subject of global trade, and the expectation for a holistic evaluation of production and consumption (Agriculture Report 2013).

Agricultural areas held by the nation state in order to meet the need to create capital in the previous period, are being integrated into global production networks on the scale of the world within the framework of global agreements made by the nation-state, and restructured with commercialization and privatization practices convenient with the needs of the new period in a way responding to the utilization opportunities of local, national and international

capital. This situation, on the one hand, provides the internationalization of local agricultural capital, on the other hand, as observed in many studies, it reinforces the dependency relations and accelerates uneven development (Güler-Müftüoğlu 2010; Ulukan 2010; Değirmenci 2021). With all these developments, like the migration of agricultural laborers torn from their production areas in the first accumulation process in the 1950s to the cities, along with the much faster increase in the number of cheap urban laborer, landless subsistence peasants and rate of the rural unemployment since after 1980, in a sense, the first accumulation process found an area of application as laborers were torn from their lands, and so the continuity of the labor force was provided with unemployed, propertyless laborers (Haşim ve Karahanoğulları 2005). Particularly in the Eastern Black Sea Region, it is observed that the cheap labor pool that ranges, differs and expands with internal migration and immigrant mobility from abroad increasingly continues (Çiğerci-Ulukan ve Ulukan 2018).

The agricultural policies that changed after 1980 begins to reflect rapidly on tea production. With the law dated 1984, the nation state removes the monopoly on itself by implementing the measure and quota application in tea and opens the way for the private sector. That way, the British-Dutch origin company Unilever, which came to Turkey for the first time in 1952 for vegetable oil production in order to invest its capital, enters the tea market with its world-famous Lipton brand and ranks second after ÇAYKUR. In 2009, while ÇAYKUR had fifty-two percent of the tea market, Lipton ranks second with thirteen percent, and Doğuş, a domestic producer and brand, ranks third with twelve percent. Coca-Cola buys Doğadan brand domestic tea company in 2007 and Yıldız Holding Ülker group buys Oba and Doğa tea in 2009. In 2012, a domestic tea producer and brand Doğuş buys American Kraft Food and becomes a growing capital group that also produces refined sugar and tomato paste. In 2018, the Jacobs Company buys the domestic company Ofçay. While ÇAYKUR's market share decreases to forty-two percent, private companies begins to dominate the tea market with fifty-eight percent (Güler 2021).

Today, eighty-five percent of the world's global tea market is dominated by four companies. These are Lipton from the Netherlands-UK origin Unilever group, Netherlands origin Van Rees, Brooke Band and Tedley from the UK origin Finlays group and lastly India origin Tata. Tata brand tea in India is established in 1964 at the instigation of James Finlay, the owner of Finlays Group, benefits from nation-state incentives, and takes inspection and control of tea production in the whole of India. While Tata brand tea reaches East Africa and Russia, it has the opportunity to reach more places by incorporating the Ted-

ley brand. To dominate the world market in the sowing-planting, harvesting, processing, packaging, circulation and distribution of tea means to be in an oligopolistic market which means that entering the tea market is not easy at all (Talbot 2002: 724).

Since the sowing-planting, harvesting, processing, packaging, circulation and distribution of tea consists of a series of fragmented processes, how and in which ways the production chain will be controlled is related to the capital accumulation equipment of the producers. In order to produce in international standards, producers are obliged to supply foreign currency indexed fertilizer and chemical pesticide products that have standard rules. While this reduces the risk for the companies that provide the coordination of the chain, for producers it results in the imperative to remain unconditionally loyal to the rules in order to stay in the chain and continuous borrowing to meet the increasing inputs. For local producers, it is not enough just to adhere to the rules, but also low cost production is a must. Because in many late capitalize countries (especially in China and India), areas in which production made at much lower costs can join in the production chain (Kamplisky 2000:15). While increasing the dependency of small commodity producers by facilitating their integration into agricultural production chains especially with good agriculture, organic agriculture and contract farming practices, it provides opportunities that should not be missed for those who have strong or prospective agricultural capital (Ulukan 2009; Güler-Müftüoğlu and Ulukan 2010).

We can spot the actors of the laws and capital in the commodification, sectorization and internationalization phases of the agricultural area in the 2000s (Değirmenci 2021), in tea production, too. While social opposition can take place as an actor in the management mechanism in state-society relations, after 1980 by using the concept of "governance" that allows to disable social opposition, local, national and international companies become the main actors of capital groups. Private sector governance refers to local business associations at the local level. These associations are Tea Industrialists Businessmen' Association (ÇAYSİAD), Tea Producers Solidarity Association, Agricultural Cooperatives Central Union, and Rize Tea Industrialists Association. We see an effort to be integrated into the global production chain at the global level, and to strengthen the tendency of internationalization through these associations.

On the other hand, with the subjection of nation-state to national and supranational rules at the global level with the public sector governance, the institutions that are expected to publically work in coordination: local chambers

of industry and commerce, Rize Tea Research and Application Center Project (ÇAYMER), Tea Agriculture and Business Technology Program, Vocational Education High Schools and Public Education Centers, Eastern Black Sea Development Project (DOKAP), Small and Medium Sized Industries Development Presidency (KOSGEB) and Development Agencies.

With public and private sector governance, establishing local and regional policy networks is aimed. Thus, integrating it into local, national and global production chains, strengthening its ability to manage and its quality to respond to the needs of capital are reinforced with the establishment of the Tea Specialization Coordination Office under the auspices of Recep Tayyip Erdoğan University, the National Tea Council and the Rize Commodity Exchange by providing convenience in the efficiency, productivity and accountability of tea.[4]

However, the "Law Draft on Tea" prepared by ÇAYKUR in 2008, and by the National Tea Council and Rize Commodity Exchange in 2009, was prepared in accordance with the new actors of the new era, allowing to meet the needs of capital, but the legislative process is still incomplete. On the other hand, it is possible to say that including ÇAYKUR within the scope of privatization will provide a valorization opportunity for local and international capitals. In addition, ÇAYKUR was transferred to the Wealth Fund in 2017, which was established as a result of the survival strategy of the nation state. It is also revealed in the State Economic Enterprises Court of Accounts Report of 2021 that ÇAYKUR, which was making a profit until its transfer, is made loss every year.[5] Tea production, which is a part of the production relations, on one hand facilitates the survival strategy of the government and its room to maneuver with populist policies, and on the other hand it becomes an earning area for

4 In this period when intraregional competition is brought to the forefront, development strategies that include public-private sector cooperation for regional development (which is an indispensable part of the global production chain) and the Black Sea Region's position at the last in the regional development ranking in Turkey increases intraregional competition. In addition, the 550-kilometer-long highway built on the coast to facilitate local and international trade that became the energy corridor of the region and the construction of hydroelectric power plants for energy production caused the destruction of the historical texture, environment and labor force, which are among the factors causing the underdevelopment of the Black Sea Region (Güler-Müftüoğlu and Ercan, 2007).

5 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.tutanaklar?pKomKod=15&pDonem=27&pYasamaYili=4

local and international capital that are thriving and about to thrive.[6] Yet, small producers who cultivate their own tea fields, and local and migrant laborers who collect tea are affected by gender-based relations in the Black Sea Region like all over the world. The reality about women are becoming impoverished, deprived, unemployed and dispossessed as a result of unpaid work in both household reproduction and tea harvesting is becoming stronger day by day.[7]

Tea, From Where To Where? From a Sip of Tea to Unequal Production Relations

The results of our face-to-face field research on tea production in the 25-household village of Yücehisar in Pazar district of Rize province in the Eastern Black Sea Region in 2009[8] will be shared[9]. Most of the tea lands in Yücehisar village are between 5-10 decares. As a result of the inheritance system and the quality of the geographical area, the lands have a small divided structure. The division of the land affects the amount of tea produced, and the amount of tea produced and the income per family are gradually decreasing. With the quota

6 After the flood disaster in Rize in July 2021, President Recep Tayyip Erdoğan gives away tea when he visits the Güneysu district of Rize. There are 17 tea factories belonging to ÇAYKUR in the district. Free tea is given away in the capital of tea. According to journalist İsmail Saymaz's report, Mehmet Erdoğan, the owner of the tea bought from Or-Çay, was the branch chairperson of MÜSİAD a while ago and now manages Rize Tea Exchange, which determines the purchase price of tea in the private sector. The tea, which was given away in 200 gram packages, was specifically produced for AKP and its price is 4.20 TL. On the other hand, the private sector puts pressure on ÇAYKUR through the ministry and causes the quota to be driven down. In an interview Mehmet Erdoğan says: "The private sector thinks like this: If I make a loss, I will go bankrupt. If Çay-Kur loses, the state compensates it." https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/ismail-saymaz/rizeliyi-bir-paket-caya-muhtac-etmek-6558252/ (Date of access: 27.07.2021)

7 It is observed that the unequal position of the laborers involved in tea production throughout the world has deepened. http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/Tea-growers-protest-at-layoffs-and-low-wages (Date of access: 06.06.2009)

8 Similar results were revealed in the extensive field research conducted by Karaçimen and E. Değirmenci on "tea cultivation" in Rize in 2018 (Karaçimen and Değirmenci 2019). It is also consistent with the results of the research conducted by Cigerci-Ulukan and Ulukan on "tea cultivation and migrant labor" in 2016 (Ciğerci-Ulukan and Ulukan 2018).

9 As commonly women work in tea production in the region, women spouses in the household were included in the research and the number of interviews increased to 35. Quantitative and qualitative techniques were used together in our method in the field research. In-depth interviews were conducted with the Chamber of Agriculture and Çaysen at the District Directorate of Agriculture in Pazar district. In addition, conversations were held in the coffeehouses, which are the common spaces of the district (Güler-Müftüoğlu 2010).

application of ÇAYKUR on the purchase of wet tea, while only 55 percent of the wet tea produced is bought by ÇAYKUR, the other part is sold to Doğuş Çay, established just beside the village, and other small private factories. Since the collection and processing of tea during the harvest period lasts about 6 months, it is more profitable for companies to employ temporary workers. Higher wages in ÇAYKUR factories (in 2009) compared to the private sector are very important for the local people as it brings more income. However, the privatization of ÇAYKUR worries the local people. It is because they perceive privatization as unemployment and worry about being left to the low wages of the private sector. In accordance with the policy of the nation state of the period, policies of ÇAYKUR such as reducing the number of factories by avoiding costs, measure and quota applications, determining the purchase price of fresh tea at the base price level allow the private sector to benefit from this process in ways like price cutting. The nation-state, which leads the way in increasing the possibilities of capital accumulation in accordance with the capitalist social development, individualizes the profits and socializes the risks.

Sharecropping went through the changes throughout the region in the 2000s. In the past the sharecroppers used to take 1/3 of the income generated from the fresh tea, now they take 1/2. Women usually come home after 8-9 hours of work in the field and do the housework and child care, and also look after animals, if there is any. In other words, their working hours, including working time in agriculture, are over 15 hours. The unequal division of labor within the household and the patriarchal family structure continue intact with the deepening of income inequality to the detriment of women (Yaman 2021).

In the regional idiom, those who always employ seasonal workers are called "whose land is sharecropped (toprağı yarıya verilmiş)". All of the seasonal workers in the region are workers coming from Georgia. Georgian workers are preferred over local labor in the tea harvest period (Ciğerci-Ulukan 2021). On the other hand, in 2020, when the Covid-19 pandemic emerged, Mustafa Yılmaz Kar, Secretary General of the Tea Industrialists and Businessmen's Association (ÇAYSİAD) brings up creating local laborer with his statement: "We are suffering from the negative effects of importation of agricultural inputs like fertilizers, pesticides and feed, but it's gotten to such a point that we are now dependent on imports even in terms of labor. In the tea industry, in which the daily wage is 150 TL, we paid the Georgian workers about 70 million dollars seasonally, including all their expenses. We started a project for local

workers."[10] And on the other hand, the presence of Georgian workers as well as other workers migrated from different places, expands the replacement worker pool (Ciğerci-Ulukan 2021). While this strengthens the competition between local and immigrant labor and impoverishes them, for companies it means increasing the ways of earning.

In March 2021, ÇAYKUR announces "the recruitment of 300 manual labores in total, 210 in Rize, 60 in Trabzon, 25 in Artvin and 5 in Giresun". 22 thousand 956 people apply to 34 different factories in Rize, where only 210 people will be employed. It is stated that the number of applications amounts to 8 percent of the total population of Rize[11]. Due to the structural consequences of unemployment in the region and the effect of the pandemic, conditions have become even more difficult, and so ÇAYKUR is still seen as an opportunity by the people of the region to have a regular job.

Since tea producers have become more and more deprived of the income expected from the harvest and the income that would guarantee their future, and grew poorer continuously from the 2000s to the present, they only hope to be able to own a house, send their children to the university, and if possible, that those who come after them can cultivate their family heirloom lands.[12]

In Lieu of Conclusion

The tea plant growing in the heart of the soil, feasts our hearts with its taste although it does not fill up our stomachs biologically. While the tea harvest is the bread and future of the farmer and the worker, it remains to be the subject of competition, earning and profit for local, national and international companies. Tea, which is a social relation, also continues to be an important issue in the functioning of capitalist production relations.

In the current moment of capitalist production relations, we are consuming as if there are a few more of our planet. As we keep consuming, the climate crisis is triggered, drought, floods, scarcity of food and epidemics continue to threaten life. Nature is put at the service of the interests of capital which is

10 https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2247149-turkiyenin-cay-ekonomisi (Date of access 20.02.2021).

11 https://www.gazeterize.com/ekonomi/caykur-300-isci-alimi-icin-rekor-basvu-ru-h14348034.html Gazete Rize 31 March 2021 (Date of access 10.04.2021).

12 In Ilkay Nişancı's 2006 documentary "A Sip of Waiting", nature, soil, space, tea, labor, laborer, and all elements related to local people in the Eastern Black Sea Region are shown visually and artistically.

always struggling with its discontinuity, through uncontrolled expansion of cultivation areas, sprawled and unsupervised constructions, mining in agricultural areas, establishment of hydroelectric power plants on streams and rivers with policies that do not center people, nature and society. Search for answers to the needs of capital continues to add links to the chain of disasters. The propertyless masses, who are cut off from the means of production and turned into workers on their own land, are faced with unemployment, unsafety, insecurity and uncertainty. These masses, whose lives and futures are mortgaged, are thus increasingly weakened.

Whereas, it is a known fact that having the knowledge of the soil is the greatest power and treasure. So far as the struggle of solidarist, collective and sharing organized structures is bricked up and raised, social power gains power, resistance and strength, and thus the necessity and need for establishing production relations appropriate with human, nature and society clearly unfold every passing day.

Kaynakça / References

Bhaskar, R. (2017), **İnsan Bilimlerin Felsefi Eleştirisi: Natüralizmin Olanaklılığı**, V.S. Öğütle (Çev.), Ankara: Nika Yayınları.

"Çiftçi-Sen'de yeni dönem: Şirketlerin gıda sistemine karşı, halkın gıda sistemini kuracağız", Birgün Gazetesi, https://www.birgun.net/haber/ciftci-sen-de-yeni-donem-sirketlerin-gida-sistemine-karsi-halkin-gida-sistemini-kuracagiz-289304 , (Erişim Tarihi: 25 Şubat 2020).

Bonefelt, W. (2014), "*Kapitalist Birikim ve Özgür Emek: Toplumsal Kuruluş Üzerine*", **İlkel Birikim**, Ö. Göztepe (Ed.), 65-88, İstanbul: Notebene Yayınları.

Ciğerci Ulukan, N. ve Ulukan, U. (2018), "*Çay Tarımı ve Göçmen Emeği: Doğu Karadeniz'de Gürcü İşçiler*", **Current Debates in Labor Economics and Industrial Relations**, Ç.E. Şahin ve A. Özsoy Özmen (Der.), 101-114 London: IJOPEC.

Ciğerci-Ulukan, N. (2021), "*Tarımsal Üretim ve Göç Politikaları: Çay Tarımında Gürcü İşçiler*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2021).

Çağatay, E. Ş. (2019), "*Türkiye Tarımının Güncel Sorunlarının Çözümünde Kooperatifler Çözüm Olabilir mi? Fırsatlar ve Hendikaplar Üzerine Düşünceler*", **Krize Karşı Kooperatifler Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler**, F.S.Öngel ve U.D. Yıldırım (Der.), 79-11, İstanbul: Notebene Yayınları.

Değirmenci, S. (2021), **Kapitalizm ve Tarım**, İstanbul: SAV Yayınları.

Ercan, F. (2001), **Toplumlar ve Ekonomi**, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Ercan, F. (2004), "*Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği-Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Yaklaşım-*", **Neoliberalizmin Tahribatı**, N. Balkan ve S. Savran (Haz.), 9-43, İstanbul: Metis Yayınları.

Genç, F. (2010), **Türkiye'de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Güler-Müftüoğlu, B. (2010), "*1980 Sonrasında Çay Sektöründe Değişim Rüzgârı: Yücehisar Köyünde Çay Üreticiliğinde Neler Değişiyor*?", **Almanak 2009**, 137-163, İstanbul: SAV Yayınları.

Güler-Müftüoğlu ve Ercan, B. F. (2007), "*Bölgesel Kalkınmadan Bölgesel Sermaye Birikimine: Olumluluklar/Fırsatlar ve Olumsuzluklar/Tehditler Açısından Karadeniz Bölgesi*", **I. Karadeniz'de Sanayileşme ve Çevre Sempozyumu**, 14-17 Kasım 2007, Trabzon.

Güler-Müftüoğlu, B. ve Ulukan, U. (2010) "*Sanayiden Tarlaya Değişim İlişkisi: Sözleşmeli Üretim/Çiftçilik ve Mülksüzleşme*", **Toprak Mülkiyeti -Sempozyum Bildirileri**- S. B. Ayramğlu-Özuğurlu (Haz.), 272-284, Ankara: Memleket Yayınları.

Güler, B. (2021), "*Üretim İlişkilerinin Dönüşümü: Tarladan Çaya İzlence*" **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan (Erişim tarihi: 16 Haziran 2021).

Gülalp, H. (1993), **Kapitalizm Sınıflar ve Devlet**, İstanbul: Belge Yayınları.

Hann İ. B. ve Hann, C. (2003), **İki Buçuk Yaprak Çay**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kamplisky R. (2000), "*Speading The Gains From Globalisation: What Can Be Learned From Value Chain Analysis?*" **IDS Working Paper 110**, Bringhton: Institute Development Studies.

Karaçimen, E. ve Değirmenci, E. (2019), "*Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği*". **Toplum ve Bilim**, 150, 63-93.

Karaçimen, E. ve Değirmenci, E. (2021), "*Doğu Karadeniz'in Değişen Toplumsal, İktisadi ve Ekolojik Yapısının Çay Üzerinden Okumak*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan, (Erişim tarihi: 16.07.2021).

Keyder, Ç. (1985), "*Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi*", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt.3, 642-652.

Köse, A. ve Karahanoğulları, Y. (2005), "*Türkiye'de Faktör ve Varlık Gelirlerinin Sınıfsal Temellerine İlişkin Gözlemler*", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 104, 22-47.

Lefebvre, H. (2014), **Mekânın Üretimi**, I. Ergüder (Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.

Marx, K. (2016), **Kapital I.** Cilt, Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.

Mauss, M. (2011), **Sosyoloji ve Antropoloji**, Ö.Doğan (Çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Saymaz, İ. (2021), "*Rizeliyi Bir Paket Çaya Muhtaç Etmek*" https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/ismail-saymaz/rizeliyi-bir-paket-caya-muhtac-etmek-6558252/ (Erişim Tarihi 27 Temmuz 2021).

Talbot, J. (2002), "T*ropical Commondity Chains Forward Integration Strategies and İnternational Inequality Coffee, Cocoa and Tea*", **Review of International Political Economy**, 9:4 November, 701-714.

Tarım Raporu (2013), Ankara: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Genel Müdürlüğü Ciğerci Ulukan ve Ulukan (2021). "Çay Tarımı ve Göçmen Emeği", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan, (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2021).

Ulukan, U. (2009), **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği**, İstanbul: SAV Yayınları.

Ulukan, U. (2021), "*Türkiye'de Çay Tarımında Yeni Dinamikler ve Yani Sorunlar"*, **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan, (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2021).

Yaman, M. (2021), "*Tarımda Kadın Emeği*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan, (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2021).

http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/Tea-growers-protest-at-layoffs-and-low-wages (Erişim Tarihi:06 Haziran 2009).

https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2247149-turkiyenin-cay-ekonomisi(Erişim Tarihi 20 Şubat 2021).

https://www.finansgundem.com/haber/bardak-yapamiyoruz-ama-hedef-2023/306533, (Erişim Tarihi 4 Nisan 2011).

https://www.gazeterize.com/ekonomi/caykur-300-isci-alimi-icin-rekor-basvuru-h14348034.html, (Erişim Tarihi 10 Nisan 2021).

https://www.haberler.com/dunyada-kisi-basi-gunluk-seker-ve-yag-tuketimi-6956469-haberi/, (Erişim Tarihi 10 Nisan 2021)